



«ادویه جدیده» در آثار دارویی عقیلی خراسانی

محمد مهدی احمدیان عطاری^{الف}، محمود مصدق^ب*

الف گروه داروسازی سنتی، دانشکده‌ی طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران
ب مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران

چکیده

«ادویه جدیده» اصطلاحی است که عقیلی خراسانی در وصف تعدادی از مفردات کتاب‌های دارویی خود به کار برده است. وی این اصطلاح را به داروهایی اطلاق نموده است که در طب سنتی سابقه‌ی مصرف نداشته و از خارج وارد می‌شده‌اند. پژوهش پیرامون «ادویه جدیده» اگرچه دارای ارزش تاریخی است (مثلاً چگونگی تجارت داروها در گذشته)، در عین حال نشان دهنده‌ی رویکرد اطبای سنتی در مواجهه با پزشکی و داروسازی غربی نیز می‌باشد. در این پژوهش، اصطلاح «ادویه جدیده» در دو کتاب دارویی عقیلی خراسانی «مخزن الادویه و قرابادین کبیر» جستجو شد و سپس نام علمی، طبیعت، منبع تهیه و بخش مورد استفاده‌ی گیاه یا حیوان در تهیه‌ی دارو مورد بررسی قرار گرفت. ۲۷ دارو ذیل عنوان «ادویه جدیده» یافت گردید که برای ۱۶ مورد از آن‌ها تعیین نام علمی میسر شد. طبیعت اکثر این داروها گرم و خشک تعیین شده‌اند و در چند مورد نیز بین اطبای سنتی اختلاف نظر وجود داشته است. تعیین طبیعت این داروها بیشتر با تکیه بر مورد مصرفشان در سیستم‌های درمانی خارجی بوده و البته از روش‌های متداول طب سنتی یعنی قیاس و تجربه نیز استفاده شده است. منبع تهیه‌ی ۷ مفرد، ارض جدید (آمریکا)؛ ۶ مفرد، زیربادات (نzedیک و نزدیل امرزوی) و بقیه چین و بعضی بلاد دیگر بوده است. این تحقیق نشان می‌دهد استفاده از داروهای دیگر سیستم‌های درمانی در کنار داروهای طب سنتی ایران برای عقیلی خراسانی امری قابل پذیرش بوده است. تلاش برای تعیین طبیعت این داروها نشان دهنده‌ی امکان هماهنگ‌سازی این داروها با سیستم دارویی و درمانی طب سنتی بوده است. با توجه به شرایط مشابهی که امروزه طب سنتی در مواجهه با پزشکی نوین دارد، پیشنهاد می‌شود با بررسی مزاج داروهای جدید و بررسی مکانیسم‌های سنتی اثربخشی آن‌ها، امکان تلفیق و استفاده‌ی همزمان طب سنتی با سیستم‌های نوین درمانی بررسی شود.

تاریخ دریافت: آذر ۸۹
تاریخ پذیرش: اسفند ۸۹

واژگان کلیدی: ادویه جدیده، عقیلی خراسانی، طب سنتی، پزشکی غربی

نبوده و از خارج از قلمرو اسلامی وارد می‌شده است. پرداختن به ادویه جدید را می‌توان یکی از ویژگی‌های کتب دارویی عقیلی به شمار آورده چرا که چنین عبارتی در کتب نzedیک به این کتاب مانند تحفه المؤمنین و اختیارات بدیعی (که اتفاقاً هر دو از منابع مخزن هم هستند) به چشم نمی‌خورد. این ویژگی را می‌توان به بستر نگارش کتاب

مقدمه: «ادویه جدیده» اصطلاحی است که عقیلی علوی خراسانی در وصف تعداد انگشت شماری از مفردات کتب دارویی خود (مخزن الادویه و قرابادین کبیر) آورده است و عبارت از مفردات یا فرآورده‌های دارویی (مثل عصاره‌های خشک شده) است که در طب رایج آن زمان مسبوق به سابقه‌ی طولانی

... و کهنه و شکسته‌ی آن را در اکثر بنادر می‌فروشند و اطبای ایشان و غیر ایشان خریده، براده نموده استعمال می‌کنند» (۱). یا در مورد روش‌های درمانی، عقیلی ذیل واژه دم به انتقال خون اشاره می‌کند: «بدانکه اطبای فرنگ می‌گویند که چون خون بدن حیوانی یا انسانی که فاسد شده باشد و داند که اصلاح آن متعدد است بر می‌آورند و خون بدن حیوان یا انسان صحیح المزاج قوی را به جای آن داخل می‌نمایند آن حیوان و یا انسان فاسد الدم صحیح و سالم می‌گردد» (۱). همچنین نباید از چشم دور داشت که حضور خارجی‌ها در هند با مقاصد تجاری بوده و بنابراین بسیاری از کالاهای غربی و از جمله ورود دارو می‌توانسته از اهداف اقتصادی این کمپانی‌ها منشاء گرفته باشد.

اما راه اصلی ورود ادویه جدیده به آثار عقیلی رساله‌ای است که ابتدا به زبان فرنگی تألیف شده و سپس از فرنگی به ترکی و در نهایت توسط مولوی افندی چلپی از ترکی به عربی ترجمه شده است. عقیلی این رساله را به طور کامل در انتهای قرابادین خود آورده است (۳).

از دیگر شاخصه‌های حضور پرنگ پزشکی غربی در هند ورود متراffد‌های اروپایی به مفرادات دارویی مخزن‌الدویه است. اگرچه حضور پرنگ متراffدات و از جمله متراffد‌های فرنگی را می‌توان تا حد زیادی به ذوق و پشتکار عقیلی مربوط دانست، اما نباید از این نکته غافل شد که حتماً نویسنده، در پاسخ به شرایط اجتماعی دست به این کار زده است که این امر می‌تواند به علت حضور پرنگ تمدن غرب با بسیاری از ملحقاتش در هند باشد. عقیلی در مخزن به ۲۹ متراffد فرنگی (مقصود او از فرنگی احتمالاً پرتغالی، اسپانیایی، هلندی و فرانسه بوده) و ۱۰ متراffد انگلیسی (که با عبارت انگلشی، انگلیشی، انگریزی و لغت انگلیش بیان شده) اشاره می‌نماید (۴). این احتمال وجود دارد که بعضی از این اسماء از طریق کتب فرنگی به کتب پزشکی فارسی هند و از جمله مخزن وارد شده باشند، چنانکه ذیل مفردۀ سیسبا می‌گوید: «نوعی ماهی است ... در جوف آن رطوبتی سیاه، مانند مداد که از آن کتابت توان نمود ... و ازین جهت آن را

مربوط دانست. چنانکه خود مؤلف در مقدمه‌ی مخزن بیان می‌کند، کتاب قرابادین در سال ۱۱۸۵ هجری قمری (برابر با ۱۷۷۱ میلادی) نوشته شده است (۱) و از شواهد چنین بر می‌آید که مخزن‌الدویه با فاصله‌ی چند ساله پس از آن نگارش یافته باشد، چنانکه در ذیل پادزه قفذی حکایتی را با این مضمون نقل می‌کند: «چنانچه در سنی‌ی یکهزار و یکصد و نود قدسی، برادر مبارز... سید محمد رضا خان بهادر مظفر در کلکته از عمدۀ تاجر ارممنی چهار عدد همین [پادزه قنفذی] را... به چهار هزار روپیه خرید نموده آورده بودند...» (۱). با این حساب نگارش کتاب در اواخر حکمرانی سلسله‌ی گورکانیان هند به سامان رسیده است. دولت گورکانی روابط گسترده‌ای با دول اروپایی داشت. در ابتدا بازرگانی خارجی هند در انحصار پرتغالی‌ها بود، اما با تأسیس کمپانی انگلیسی هند شرقی در ۱۶۰۰ میلادی و ورود اوّلین هیات این کمپانی به هند در ۱۶۰۸، این انحصار شکسته شد. تنفسی که از پرتغالی‌ها به جهت مخالفت‌هایشان با اسلام در میان مسلمین هند وجود داشت به انگلستان در حذف پرتغالی‌ها از صحنه‌ی هند کمک شایانی نمود و در نهایت در ۱۷۰۷ به حضور آن‌ها در اقیانوس هند پایان داد. از دیگر دول اروپایی حاضر در هند می‌توان به کمپانی هند شرقی فرانسه اشاره کرد که در کنار انگلیس و البته به صورت بسیار محدودتر در هند به بازرگانی مشغول بودند (۲). در کنار این سه کشور، هلندی‌ها و اسپانیایی‌ها هم در هند و اطراف آن حضور داشته‌اند. حضور اتباع دول اروپایی در هند ناگزیر از حضور جلوه‌هایی از تمدن تازه به پا خواسته غرب بود. یکی از این موارد به حوزه‌ی سلامت و بهداشت مربوط می‌شد. طبیعتاً اتباع اروپایی برای مداوای خود به پزشکان بومی هند مراجعه نمی‌نمودند و از اطبای خود استفاده می‌کردند. این اطبای نیز برای درمان از داروها یا روش‌های درمانی متداول در اروپا بهره می‌جستند. به عنوان مثال ذیل دارویی با نام گیاکو آمده است: «از ادویه‌ی جدیده است که از ارض جدید می‌آورند و قریب به پنجاه شصت سال می‌شود که بر منافع آن مطلع گشته‌اند و آن چوبی است جوزی رنگ و بسیار صلب

اسم بلدى است از ارض جدید که آن را مچوقان می‌نامند، ششم چلاپا که آن نیز مسمی باسم بلديست از ارض جدید، هفتم غوتا غربنا است که مشهور به عصاره‌ی ریوند شده و حال آنکه غیر او است و عصاره‌ی علفی است و از این جمله چوب چینی و عشبه مغربية و غوتا غربنا در بلاد چین مغرب نیز به هم می‌رسد و از آنجا نیز می‌آورند...».

ایضاً هفت دوای دیگر از بلاد چین و زیرباد می‌آورند که آن‌ها نیز عظیم الفع کثیرالفايده‌اند: اول بیسینیا، دویم جیسو که آن را ریشه‌ی زرین گیاه نیز می‌نامند، سیم لعات ابایلی، **چهارم** چائی و آن دو قسم است خطائی و چینی، پنجم تنزو خطائی، ششم ساگودانه، هفتم بادیان خطائی... دو دوای دیگر است که تازه اطلاع به خواص آن‌ها به هم رسانیده‌اند: **یکی** نارجیل دریابی، دویم فاذهر قفذی و این هر دو از همه جدیدترند و تقریباً صد سال و کسری می‌شود که به هم رسیده... و چهار دوای دیگر است که بعد تسعمانه هجریه مشهور و عالمگیر شد: **اول** تباکو، دویم قهوه که بن نامند... سیم دوای گنگنه است، **چهارم** گیاکو و چهار دوای دیگر است که در زیربادات به هم می‌رسد: **اول** دریان، دویم مَنگِستان، سیم مَریم، **چهارم** زَمجاچی».^(۳)

با این حساب عقیلی در مجموع از ۲۴ داروی جدید نام می‌برد و اگر پیشه، پیارانگا و سیو نیز به آن‌ها افزوده شوند در مجموع از ۲۷ داروی جدید نام برده شده است (جدول ۱).

در ابتدای مخزن الادويه بخشی به طریقه‌ی استعمال این ادویه اختصاص یافته است. نکته‌ی قابل توجه این است که بسیاری از ادویه جدیده به عنوان بدل یکدیگر و یا با هم مصرف می‌شده‌اند. به عنوان مثال در مورد دستور استعمال گیاکو گفته شده که با چوب چینی و شراب براندی که آن هم از ملک فرنگ می‌آورده‌اند مصرف شود. یا در باب ابدال ادویه، مچوقان به عنوان بدل چلاپا و بدل چوب چینی بسته به مورد صاصفراس، پلاستنطور و عشبه مغربية ذکر شده است. در مورد خواص این داروها معمولاً افعال بسیار زیاد و متنوعی به آن‌ها نسبت داده می‌شده است تا آنجا که از عشبه مغربية، صاصفراس و شجرة النبی به عنوان «ادويه مناسبه هر علت» یاد شده است (۱،۵-۷).

به فارسی ماهی مرکب نامند. ... حکیم عبدالحکیم در حاشیه‌ی تحفه نوشته است: اگر در چراغی از سیاهی آن برافروزنند در خانه‌ی دیگر که در آن چراغ نباشد هر کس که نشسته باشد در اطراف آن خانه گردی مشاهده می‌نماید و نوشته که از کتاب مصور فرنگی نقل نموده شد»^(۱).

اهمیت پرداختن به ادویه‌ی جدیده در این پژوهش علاوه بر نگاه تاریخی به این پدیده که یکی از نقاط تلاقی تمدن غرب با تمدن اسلامی است؛ از جنبه‌ی طب سنتی که این روزها تلاش برای احیای آن آغاز شده است نیز مهم است. امروز نیز پزشکی غربی و طب سنتی بار دیگر با هم رو برو شده‌اند با این تفاوت که در قرن ۱۲ هجری در هند، طب سنتی سیستم غالب درمانی بود و امروزه پزشکی غربی از این جایگاه برخوردار است. رویکرد اطبای سنتی آن زمان و به طور خاص نویسنده‌ی مجمع الجوامع که از بزرگان طب دوره‌ی خود بوده در مواجهه با داروهای غربی از مسایلی است که می‌تواند به عنوان یک الگو در تنظیم روابط امروز طب سنتی و پزشکی نوین مد نظر قرار گیرد.

ادويه جدیده:

عقیلی خراسانی ادویه جدیده را چنین بر می‌شمارد:

«بدان که طائفه نصاری همتشان دائم مصروف به محسوسات و به دست آوردن بلاد خصوص سواحل دریا می‌باشد و همیشه مراکب و جهازات ایشان بر روی دریا می‌گردد که جزیره و جای تازه و چیزی جدید و امری عجیب و غریب غیر مکرر به دست آورند و بیابند و آنچه را به دست آورند و یافتند و در پی تجسس و تفحص خواص و منافع آن در می‌آیند و از اتفاقات وصول ایشانست به ارض جدید که مسمی بامیریقیه که به زبان خود امیریکا می‌نامند و از سی درجه و کسری از ربع جنوبي خط استوا بعد ثمانمائه هجریه و در آن سرزمین ادویه‌ای چند یافتند و وی را ادویه‌ی مشهوره معموله از آن جمله هفت دواست: **اول** پلاستنطور یعنی شجرة النبی، دویم عشبة مغربية که آن را سیارتیا نیز نامند، سیم صاصفراس که در بلده فلوریده از ارض جدید به هم می‌رسد و با این اسم مسمی است، **چهارم** خشبیه صینیه که چوب چینی است، پنجم مچوقان که مسمی به

جدول ۱. ادویه جدیده معرفی شده توسط عقیلی خراسانی در مخزن الادویه و قرابادین کبیر. بسیاری از این داروها در کتب پیش از عقیلی ذکر نشده اند. (گ=گرم، خ=خشک، س=سرد، ت=ترب)

نام سنتی	نام علمی (۷-۵)	بخش مورد استفاده	طبیعت دارو	محل رویش	توضیحات
بادیان خطائی	<i>Illicium verum</i>	میوه	۲/خ گ	نپل، چین، زیربادات (شمال و نزوئلا)	
بیسنسیا					
پادزه ر قنفذی		فرآورده حیوانی	۳/خ گ	بناویه= جاوه	از زهره حیوانی به نام قنفذ جبلی به دست می آید.
پیپیته	<i>Carica papaya</i>	میوه	۳/خ گ		
پلاستنطور (شامل دسنطو=شجره النبی و لینوسنطو= شجره مبارکه)		مغز سیاه چوب و پوست	۲/خ گ	ارض جدید	
پیارانگا	<i>Thalictrum foliolosum</i>	ریشه	۳/خ گ با رطوبت فضلیه	اندریا= ملک رخام رخنک	
تنباکو		برگ	۳/خ گ	ارض جدید	
تنزوی خطائی (شاه صینی)	<i>Nicotiana tabacum</i>	فرآورده به شکل قرص (گل با خاصیت پادزه ری + عصاره برگ حتای خطائی)	۳/خ گ	مركب القوی مایل به حرارت	از زهره حیوانی به نام قنفذ جبلی به دست می آید.
جیسو، ریشه زرین گیاه		ریشه	۲/خ گ	طبیعت ذکر نشده چین، زیربادات است	
چائی ختائی	<i>Camellia sinensis</i>	ریشه	۲/خ گ	چین، خُطا، نپال	
چlapا، چلپ		ریشه	۲/خ گ	آمریکای مرکزی: مکزیک	اختلاف نظر: س ۱ / خ ۲؛ گ ۱/ ت ۱؛ چین
چوب چینی	<i>Smilax china</i>	ریشه	۲/خ گ	مركب القوی	
دریان		میوه	۲/خ گ/ ت	ظاهرًا گ/ ت	زیربادات، شهرهای تزدیک به زیربادات: آچین، پلیمیان، مرتبان
زمجائب	<i>Camellia sinensis</i>	میوه	۲/خ با رطوبت فضلیه	میوه	

ردیف.	نام سنتی	نام علمی (۱۳-۱۵)	بخش مورد استفاده	طبیعت دارو	محل رویش	توضیحات
۱۵	ساقودانه	<i>Caryota urens</i>	چوب	گ/۲ ت	زیربادات	
۱۶	سیو	<i>Smilax china</i>		گ/۳ خ		
۱۷	صاصفراس	<i>Laurus sassafras</i>	پوست، چوب	گ/۳ خ	آمریکای شمالی: فلوریدا	
۱۸	غوتاغنبا، کوتا عشبه النار	<i>Clematis flammula</i>	قضبان	گ/۲ خ	هند، مغرب، اندلس	
۱۹	غوتاغنبا، کوتا کنیا، کمرکوت	<i>Garcinia Morella</i>	عصاره	گ/۲ خ	هند، کامبوج	اختلاف نظر: س/۱ خ/۱، گ/۱ خ/۲، م/خ: مركب القوى
۲۰	قهوه (بن)	<i>Coffea Arabica</i>	دانه			
۲۱	گنگنه، برك	<i>Cinchona succirubra</i>	پوست	گ/۲ خ	آمریکای جنوبی: پرو	
۲۲	گیاکو	<i>Guaicum officinale</i>	چوب	گ/۲ خ	آمریکای مرکزی: جامائیکا، سن دومینیک، سن توماس، آمریکای جنوبی: کلمبیا	
۲۳	لوات ابابیلی؟					
۲۴	مچوقان	<i>Convolvulus mechoacana</i>	ریشه	گ/۲ خ	آمریکای مرکزی: مکزیک	
۲۵	مریم		میوه		زیرباد	
۲۶	منگستان		میوه	س/ات	زیرباد	
۲۷	نارجیل بحری	<i>Lodoicea sechellarum</i>	میوه	گ/۲ ت	اختلاف نظر: مرکب القوى، گ/۱ ت، به طول صد و بیست درجه	جزیره ای در خط استوا ۱۵۰ سال است که بی به منفعت آن برده اند.

در شناخت ادویه‌ی جدیده (مانند اتكای عقیلی به رساله‌ی ترجمه شده توسط افندي چلبي) و عدم دسترسی به این ادویه برای انجام آزمایش‌های تجربی لازم و اتكا به روش‌های قیاسی تعیین مزاج داروها بوده است. همین امر باعث اختلاف نظر در طبیعت این داروها بوده است (موارد اختلاف نظر در جدول آمده است). به هر حال هر وقت امکان این گونه آزمایش‌ها

همه‌ی این موارد نشان می‌دهد که هرچند اطبای سنتی تلاش داشته‌اند تا به نوعی ادویه‌ی جدیده را با طب سنتی ممزوج نمایند؛ با این وجود به دلیل عدم شناخت صحیح آن‌ها از ادویه جدیده، هنگام استفاده از این ادویه نوعی وابستگی به محصولات فرنگی ایجاد می‌شده است. عدم شناخت درست این ادویه به علت اتكای اطبای سنتی به نقل قول‌های دیگران

پزشکی را با سیستم ستّی خود هم خوان نموده و از آن‌ها در درمان بیماران بهره می‌بردند. البته به نظر می‌رسد تلاش‌های انجام شده در این زمینه در طی دوران‌های گذشته کافی نبوده و به مرور زمان موجب کاهش نقش روش‌های درمانی طب ستّی در درمان بیماران گردیده است. تصور می‌گردد در صورتی که پزشکان و داروسازان ستّی با شناخت دقیق بیماری‌ها و داروهای جدید و تعیین مزاج و طبیعت آن‌ها، بتوانند بین پزشکی نوین و طب ستّی رابطه‌ای منطقی برقرار نمایند، این دو سیستم درمانی در نقش مکمل برای یکدیگر موجب بهبود روش‌های درمانی می‌گردند.

سپاسگزاری:

نویسنده‌گان مقاله لازم می‌دانند از آقای دکتر میثم شیرزاد، دستیار طب ستّی دانشکده‌ی طب ستّی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی به خاطر کمک‌هایشان تشکر و قدردانی نمایند.

فراهم می‌شده است از انجام آن سر باز نمی‌زده‌اند. ذیل مفردۀی چوب چینی آمده است: «از چین گاهی بیخ تازه آن را در میان خاک سرخ رنگی اندک لرج و آمیخته به ریگ‌های بسیار کوچک می‌آورند چنانچه در سنّه‌ی یکهزار و یکصد و هشتاد و هشت در کلکته آورده بودند. محرر کتاب در مرشدآباد قدری به دست آورده، خاکی شبیه بدان به هم رسانیده در باغچه کاشت سبز گشت بیاره آن شبیه با نچه ذکر یافت بود» (۱).

نتیجه‌گیری:

آنچه در مجموع می‌توان از بحث ادویه‌ی جدیده استنباط نمود، این است که پزشکان ستّی نه تنها در مقابل یافته‌های جدید پزشکی موضع نمی‌گرفتند، حتّی تلاش می‌نمودند طبیعت آن‌ها را تعیین نموده و از افعال و خواص‌شان آگاه گردند. بدین ترتیب پزشکان ستّی در واقع یافته‌های جدید

منابع

۱. عقیلی خراسانی، محمد حسین: مخزن الادویه. انتشارات سنایی، تهران، صص: ۱، ۴۳، ۴۲۴، ۳۱۷، ۱۹۸، ۵۳۵، ۷۷۰، ۱۳۸۸.
۲. ولایتی، علی اکبر: پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران. ج. ۲. مرکز چاپ و نشر و انتشارات وزارت امور خارجه، تهران، صص: ۷-۶، ۹۲۵، ۱۳۸۶.
۳. عقیلی خراسانی، محمد حسین: قرابادین کبیر. موسسه‌ی مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، صص: ۵، ۷۸۴، ۷۸۴-۵. ۱۳۸۶.
۴. اعلم، هوشنگ: مترادف اروپایی داروها در مخزن الادویه محمد حسین عقیلی خراسانی. تحقیقات اسلامی: ۱۳۷۴، شماره‌ی ۱ و ۲، صص: ۴۵-۲۳۷.
۵. سلطانی، ابوالقاسم: دایرة المعارف طب ستّی گیاهان دارویی. ج. ۱-۳. انتشارات ارجمند، تهران، ۱۳۸۴.
۶. نفیسی (نظم الاطباء)، علی اکبر: پزشکی نامه. موسسه‌ی مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ۱۳۸۳.
۷. خراسانی، محمد حسین: مخزن الادویه. شمس اردکانی، محمد رضا؛ رحیمی، روجا؛ فرجادمند، فاطمه. انتشارات راه کمال، تهران، ۱۳۸۸.